

Válasz a

Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással) (2015) című akadémiai doktori értekezés bírálóinak,
Mann Miklós, Németh András és Kelemen Elemér professzor uraknak

Tisztelt Opponenseim!

Először is szeretném kifejezni hálás köszönetemet azért, hogy időt szakítottak értekezésem elolvasására, véleményezték azt, és nyilvános vitára alkalmasnak találták. Köszönöm, hogy bírálatukat a mű egészére vonatkozó általános meglátásokkal, valamint a legapróbb részletekre is kiterjedő módon, rendkívüli segítő szándékkal készítették el. Kritikai, jobbító szándékú megjegyzéseik éppúgy nagy segítséget jelentenek számomra kutatásaim folytatásához, eredményeim még precízebb, újabb szempontokat is beemelő elemzéséhez, mint a munkám erősségeit kiemelő, méltató soraik. Külön köszönettel tartozom azért, hogy mindhárman csaknem három évtizede érdeklődéssel követik pályám alakulását, és bírálataikban valamennyien kitértek arra, hogy milyen fontosnak tartják eddigi nőtörténeti-lánynevelés-történeti kutatásaim értekezésemben megvalósított szintetizálását. Az opponensi véleményekre az alábbiakban közös válaszban reflektálok, válaszom elején kiemelve a bírálatukban szereplő közös gondolatokat. Ezt követően felvetéseikre az értekezés fejezeteinek sorrendjében válaszolok, amely elrendezés véleményük tartalmából egyértelműen adódik: Németh András alapvetően a dolgozat elméleti kereteihez és a kutatások nemzetközi háttéréhez kapcsolódva tett kritikai és kiegészítő észrevételeket, Kelemen Elemér a XIX. század elejétől az 1890-es évekig hívta fel figyelmemet több fontos magyarországi részletre, Mann Miklós pedig elsősorban a nők hazai felsőfokú képzésével kapcsolatos kutatási eredmények pontosításához, bővítéséhez adott javaslatokat.

Válaszom elején köszönöm, hogy mindhárom opponensem kiemelte *témaválasztásom* fontosságát. Mann Miklós szerint szerzőként „egy alapos doktori értekezéssel gyarapítottam a női művelődés szakirodalmát”, és a művet „hiánypótló alkotás”-nak nevezte. Németh András kiemelte, hogy az értekezés „rendkívül gondosan összeállított és megszerkesztett mű”, és bírálatában ezt a „téma eddigi legteljesebb magyar nyelvű összegzéseként” említette. Kelemen Elemér már bírálata első bekezdésében leszögezte, hogy véleménye szerint a „szerző több év szinte emberfeletti munkáját fordította a magyarországi leánynevelés és női művelődés újkori történetének felkutatására és összefoglaló bemutatására”. Öröömre

szolgál, hogy opponenseim elismerték az értekezés elkészítéséhez felhasznált sok munkát és időt. Ez utóbbi valójában nem is években, hanem évtizedekben mérhető, hiszen az 1980-as évek végén, történelem tanár szakos egyetemi hallgatóként, Zimányi Vera professzornő biztatásával és segítségével kezdtem legelőször foglalkozni a reneszánsz kori olasz és francia nyelvű nőtörténeti forrásokkal, ez volt a kiindulópont a több, mint két és fél évtizedes nőtörténeti és lánynevelés-történeti kutatásaimhoz. Ez a tág kutatási téma áll szakmai életutam középpontjában, jóllehet, miként Németh András jelezte a bírálóiban, emellett valóban fontos terület számomra a nem nyugati nevelés történetének, annak európai ábrázolásának a vizsgálata is. Ez a két, látszólag egymástól nagyon távol álló tématerület kutatásaim során egymást mindig erősítette, mert az átfogó, interkulturális szemlélet, a sokszínű forrásanyag feltárására való igény, a különböző nézőpontok ütköztetésére való törekvés, a problémátörténeti csomópontok, a hatás- és recepciótörténeti-vizsgálatok, a szinkrón és diakrón szemlélet együttes érvényre juttatása mindegyik téma feltárásához elengedhetetlenül szükséges.

Az értekezés háttéréként szolgáló *forrásanyag* és *szakirodalom* kiválasztása és összegyűjtése mindhárom opponensem elismerését kivívta: valamennyien részletesen és több bekezdésen át méltatták a doktori mű megírásához felhasznált elsődleges és másodlagos források nagy számát és műfaji sokszínűségét, valamint a több modern európai nyelven általam feltárt szakirodalmat. Németh András professzor úr forrásfeltáró munkámat „a dolgozat kiemelkedő értéke”-nek nevezte, amit nagyon fontos megállapításnak tartok. Nagy köszönettel tartozom opponenseimnek ezért a hozzáállásukért, ami nem csupán most, de egész eddigi pályámon folyamatosan arra sarkallt, hogy a hagyományos, levéltári és iskolai irattári írott források mellett figyelmet fordítsak egyrészt a nyomtatásban megjelent, másrészt kéziratos, változatos műfajú, témájú és nyelvű – gyakran nem a hivatalos iratközlők által készített és gyűjtésre, megőrzésre kijelölt, hanem a magánszféra világához tartozó – kútfőkre. Teljesen egyetértek azzal a véleményükkel, hogy a magánlevelek, a (nem csupán pedagógiai tárgyú) sajtótermékek, a naplók, önéletírások, életvezetési könyvek, pamfletek és más, például ikonografikus források is szükségesek ahhoz, hogy a nőnevelés történetéről még árnyaltabb képet kapjunk. Hazai vezető neveléstörténészeink – köztük három opponensem – hasonló forrásfeltáró törekvései mellett nagy hatással volt rám többek között Belgium egyik jeles nőtörténeti kutatójának, az értekezésemben is többször idézett Eliane Gubinnek a szemléletmódja, aki szerint fontos probléma az, hogy egy-egy történelmi korszakban egyáltalán nem véletlen, hogy milyen típusú források születnek és őrződnek meg szándékoltan. Gubin úgy gondolja, hogy maguknak a forrásoknak a létrehozása és tárolása is

társadalmilag konstruált, és a kútfők úgy működnek, mint egy szűrő, azaz csak olyan információkat közvetítenek a jövő felé, amelyeket egy adott társadalom kellőképp fontosnak ítél. Szerinte a férfiak által létrehozott és közvetített források évezredekken át kevésbé voltak érzékenyek a nőket érintő és érdeklő eseményekre, történésekre, történelmi jelenségekre, és mivel zömmel a nyilvános és politikai szféráról szóltak, a nők mindennapjai, az otthon keretei között történt események így többnyire rejtve maradtak. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a magánszféra gyakran csupán véletlenszerűen ránk maradt emlékeire figyelmet fordító kutatások a vártnál több értékes információt hoztak felszínre az elmúlt években. Ezt a saját kutatásaim is abszolút megerősítették, és ismételten köszönöm, hogy ezt opponenseim nem csupán észrevették, hanem művem egyik legfontosabb pozitívumaként emelték ki.

Németh András professzor úr elismerően írt értekezésem *historiográfiai bevezetőjéről* is, és elfogadom azt a javaslatát, hogy azt érdemesebb lett volna az Előszó után tenni, hogy a mű belső logikáját, tartalmi koherenciáját erősítsem, elhelyezésén én magam is sokat gondolkodtam.

Opponenseim kifejezetten pozitív módon szóltak az értekezésemet megalapozó kutatásokhoz használt *módszertanról* is, amit szintén kiemelten köszönök. Nagyon fontos jelzés számomra az, hogy Kelemen Elemér kiemelte „a komparatistikai megközelítésmód finom árnyalatai”-t, és kutatómódszertani szempontból „példaértékű”-nek nevezte munkámat. Németh András véleményében értékes vonásként hangsúlyozta az értekezéssel kapcsolatosan a „sokrétű elemzések” és az „újszerű tudományos szemléletmód” érvényre juttatását, ami megerősít abban, hogy megfelelő módon végeztem a munkámat. Ő fogalmazta meg azt, hogy a kutatás forrásairól készített részfejezetemet áttemelhetném akár a módszertani részhez is, ezt a javaslatát mindenképpen mérlegelni fogom.

A következőkben szeretném összefoglalni az opponenseim *tartalmi* változtatásokra, kiegészítésekre, pontosításokra vonatkozóan megfogalmazott javaslataival kapcsolatos válaszaimat. Már kiindulásként szeretném leszögezni, hogy meglátásaik, további kutatási ötleteik rendkívüli módon inspirálnak, és nagymértékben segítettek tisztázni olyan kérdéseket, elemzési kereteket, amelyeken az értekezés elkészítése során én magam is nagyon sokat töprengtem.

Először is nagy tisztelettel köszönöm Németh Andrásnak, hogy kiváló, művem társadalomtörténeti bevezetésének szerkezeti és tartalmi átalakításához, gazdagításához kapcsolódó tanácsokat adott, és több, az értekezésemben nem, vagy csak esetenként idézett magyar és német nyelvű munkára irányította rá a figyelmemet. Ezekkel kapcsolatosan belátom, hogy még tovább gazdagíthatják a kutatásaimat, ugyanakkor szeretném

hangsúlyozni, hogy e fontos művek beemelése véleményem szerint *alapvetően nem módosítaná, és főleg nem cáfolná értekezésem* opponenseim által egybehangzóan méltatott *új tudományos eredményeit és forrástani-módszertani alapjait*. Mivel értekezésemnek egyik kifejezett célja (amit Németh András mellett Kelemen Elemér is kiemelt), hogy társadalomtörténetbe ágyazottan, eszmetörténeti szempontból vizsgáljam meg a nőről, női művelődésről, nők tanulási képességeiről való vélemények alakulását, vitathatatlanul szükségem van további kapaszkodókra, hogy elemzésem pontosabb, és ami ennél is sokkal fontosabb: még jobban meta-szintű, ugyanakkor, ezzel párhuzamosan, miként azt Németh András is javasolja, a mikro-folyamatokat még árnyaltabban kibontó legyen. Teljesen egyetértek professzor úr azon meglátásával, hogy az értekezésben szerencsésebb lett volna mindezt két részre bontva, de egymás mellé helyezve, egy egységesebb szerkezetű fejezetben kifejtteni.

Ezeknek a részeknek a megírásához nem csupán feltártam és gyűjtöttem a forrásokat, hanem azok értelmezéséhez igyekeztem elméleti fogódzókat, más kutatók által már kidolgozott modelleket is keresni. Németh Andrásnak nagy tisztelettel köszönöm, hogy opponensi bírálatában két helyen is utalt Max Weber munkásságára, akinek feminizmust megalapozó jelentőségét abszolút elismerem. Talán kijelenthető, hogy éppen a feminizmus az elsők között épített azokra a weberi alap gondolatokra, melyek szerint a társadalom vizsgálata során lehetséges tudományos módszereket használni, illetve hogy a vizsgálatot végző egyben lehet maga a „vizsgálat tárgya” is. A kutatások szempontjából lényegi az az alapvetés is, hogy a történések, jelenségek vizsgálata aligha lehet ideológia-mentes. A feminista gondolkodók közül többen tulajdonképpen weberi alapokon állva mondják, hogy a társadalomtudományok lényegileg maszkulinok, így a patriarchátus fenntartását erősítik. Noha opponensem ezt nem vetette fel, véleménye mégis inspirál arra, hogy vizsgálódásaimat jobban kiterjesszem a tudományos kutatásokkal, tudománytörténet-írással kapcsolatosan megfogalmazott feminista kritika áttekintésére is. Több más mellett például Sandra Harding *The Science Question in Feminism* című, 1986-ban kiadott munkáját felhasználva.

Az elméleti keretekre vonatkozó, opponensi irodalomajánláshoz kapcsolódóan szeretném kiemelni, hogy a nyugati világban kibontakozó, több hullámban és irányzattal megjelenő feminizmus eszmetörténeti háttérének jobb megértéséhez az értekezés elkészítésekor mások mellett fontos mű volt számomra az ausztrál történésznők, Barbara Caine és Glenda Sluga *Gendering European History* (2000) című könyve (amelyet csak spanyol fordításban volt módom elolvasni), többek között éppen azért, mert sok európai kutatótól eltérően ők képesek voltak megfelelő távolságtartással kezelni kontinensünk

eszméletörténeti dokumentumait, és több ponton is újraértelmezték a XVIII-XIX. század nemekkel kapcsolatosan született forrásműveit. Elemzésük szerint a felvilágosodás eszmerendszerét vizsgáló történészek többen is arra jutottak az elmúlt években, hogy diszkrépancia volt a XVIII. századi filozófusok társadalom-, vallás és politikai természetű kritikája és a nőikkel kapcsolatos véleménye között: az a gondolat, hogy a bölcsességet csak a férfiak érhetik el, a nőkre pedig – mivel nem rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal (például a megfelelő szintű tudással), amelyek a társadalmi reformok végigviteléhez szükségesek – még a francia filozófusok közül is többen a haladás akadályaként tekintettek. Geneviève Lloyd 1984-ben írt gondolatait idézték ezzel kapcsolatosan arról, hogy az „ész embere”, az igazság és az intellektus jelentették a férfiasságot, a haladást a XVIII. század végén, és ennek ellenpontja a nyugati filozófiában az érzelem, a hiba, az érzékenység és a nőiesség voltak. Teljesen egyetérték Németh András opponensemmel abban, hogy a XIX. századtól viszont a „felvilágosodás-projekt” kiteljesedik, és a nagy modernizációs ideológiákban középpontba kerül „a társadalmi kényszerek alól felszabaduló, saját boldogulását befolyásolni képes, női és férfi mivoltában kiteljesedő individuum”. (Hazánkban mások mellett Hadas Miklós foglalkozott sokat ennek történetével a feminista ideológia és mozgalmak szempontjából, és – miként egy korábbi előadásában kiemelte – a feminizmust „akár a legfontosabb mozgalomnak is nevezhetjük, amely végső soron sikeres forradalmi átrendeződéseket eredményezett, kihatva a társadalom egészére”¹.) Az opponensem által ajánlott fontos monográfiák, melyeket természetesen ismerek, Richard Sennett, Michel Foucault, Norbert Elias, Jürgen Habermas, Natalie Zenon Davis és Peter Burke bírálatában fókuszba állított művei egyértelműen és sokrétűen nyújthatnak segítséget ezeknek a társadalmi változásoknak az árnyalt értelmezéséhez. Jóllehet, ezekről a művekről elmondható, hogy a XX. század második felében születtek, a bennük elemzésre került folyamatok, kidolgozott modellek mit sem veszítettek időszerűségükből, és szinte felmérhetetlen lehetőségeket jelentenek a nőtörténeti-neveléstörténeti kutatások jövőbeni kiteljesítése szempontjából is. Erre vonatkozóan néhány példa: az értekezésemben is taglalt, a női élet, a női művelődés, a leánynevelés történetére is nagy hatást gyakorló újkori városiasodás, a demográfiai változások, a nyilvános és magánszféra (Sennett által legplasztikusabban leírt) korabeli átalakulása, a munkavégzésben, a viselkedésben, a szórakozásban bekövetkezett nagy átalakulások megismerését tovább kell folytatni. Davis kora újkori francia kútfőkre alapozott könyve, különösen annak *A nők felülkerekedése* című fejezete kérdésfeltevését és

---

1 Hadas Miklós előadásából idézi: Kustán Magyarai Attila: Miért legyünk feministák? *Erdélyi Riport*, 2013. április 18. <http://erdelyiriport.ro/tarsadalom/miert-legyunk-feministak> (A letöltés ideje: 2016. június 06.)

forráskezelését tekintve is mintaszerű. A művemben külön problémátörténeti fejezetként is kiemelt, a női testhasználatról és egészség-felfogással, a leány-testneveléssel, a női divattal kapcsolatos további (társadalomtörténeti) kutatásokhoz szintén útmutatást nyújthatnak az opponensem által említett könyvek, kiemelten is Michel Foucault munkái. Értekezésem fejezeteiben ez utóbbi szerzőtől *A szexualitás története* című, három kötetes művet használtam (l. pl.: 389-390. o.), valamint a felvilágosodásról írott elemzését (128. o.) és a *Nyelv a végtelenhez* című, gyűjteményes kötetben megjelent egyik tanulmányát (130. o.). A téziseimben én magam is jelöltem azt, hogy a leány-testneveléssel kapcsolatosan is szükséges volna a műveiben kidolgozott elméletek alkalmazása, így tehát maradéktalanul egyetérték opponensemvel abban, hogy más művei mellett górcső alá kell venni a néhai francia szerző *Felügyelet és büntetés* című könyvét is. Valóban lényeges ez, hiszen jóllehet, kifejezetten a nőkről Foucault nem gyakran írt, a hatalom, a test és a szexualitás közötti összefüggésekről készült munkái, az az elmélete, hogy a test és a szexualitás inkább kulturális értelemben konstruált, semmint egyszerűen természeti jelenségként értelmezhető, kiváltotta a feminista kutatók érdeklődését – megjegyzem nem csupán pró, hanem kontra is.

Fontosnak tartom még kiemelni, hogy Németh András opponensi véleménye hatására nem csak az abban jelzett társadalomtörténeti monográfiák, hanem az azokról és/vagy szerzőikről az elmúlt évtizedekben készült tanulmányok és könyvek is a korábbinál jobban érdeklődésem homlokterébe kerültek. Így például a már említett Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1982) című munkája esetében, amelyről több olyan, az értekezés megírásakor általam fel nem használt vagy nem ismert elemzéseket, köztük kifejezetten gender-szempontról értelmezéseket is találtam, melyek nagyban segíthetnek majd kutatásaim további kiteljesítésében. Többek között ilyen például Roslyn Wallach Bologh *Love or Greatness: Max Weber and the Masculine Thinking – A Feminist Inquiry* (London, Unwin Hyman, 1990.) című izgalmas könyvének néhány főbb, magyarul megjelent fejezete², vagy Simon Róbert *A vallástörténet klasszikusai* (Osiris, Budapest, 2003.) című munkájának Weberről szóló fejezete. Ez utóbbi szerző felkeltette az érdeklődésemet a német gondolkodó felesége, Marianne Weber nők helyzetéről, női jogokról írott munkái iránt, például az 1907-ben megjelent *Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung: eine Einführung* (Tübingen) című kötetrel kapcsolatosan. Michel Foucaultról egyrészt újraolvastam az értekezésem 36. oldalán röviden megemlíttet, Michelle Perrot tollából való, 1998-ban megjelent kiváló francia

---

² Bologh, Roslyn Wallach: Szeretet vagy nagyság. Max Weber és a maskulin gondolkodás – feminista vizsgálódás. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfikutatások*. Szöveggyűjtemény. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2011. 224-234. o. (Kispéter Erika fordítása) <http://tatk.elte.hu/file/Hadas.pdf> (A letöltés ideje: 2016. június 06.)

tanulmányt, a *Michel Foucault és a nők története* című írást. Másrészt feltártam több olyan munkát, amelyek segíthetnek tisztázni azt, hogy a Foucault-i gazdag életműből hogyan tud meríteni, építkezni a nőtörténetírás, illetve maga a feminizmus, de azt is, hogy miért van több, a francia szerző elméleteit támadó, elvető feminista szerző is. Ezeket a műveket vizsgálva rátaláltam olyan, hazai vagy magyarul még nem olvasható írásokra is, amelyek a feminista elmélet(ek) női testtel kapcsolatos különböző megközelítéseiről, szerzők és irányzatok vitájáról adnak áttekintést (például Joó Mária munkái). Ezek a leggyakrabban kifejezetten filozófiai, irodalomtudományi vagy pszichológiai művek, így bár fontos inspirációt adnak az értelmezési keretek továbbfejlesztéséhez, leánynevelés-történeti szempontból eddig alig volt példa a használatukra.

Értekezésemmel, annak továbbfejlesztésével kapcsolatosan elfogadom és tisztelettel megköszönöm Németh András azon véleményét is, hogy az „új európai nőideál kialakulása a rendi társadalmat fokozatosan lebontó sokszínű emancipáció (...) egyik részfolyamataként értelmezhető”. Sokat gondolkodtam, hogy erről külön fejezetet is beemeljek az értekezésbe, ám ez végül elmaradt, de elkészítéséhez az évek alatt számos adatot gyűjtöttem. Ráadásul másik, a nem európai államok neveléstörténetével kapcsolatos tématerületem kutatása során is többször felmerültek a különböző emancipációs folyamatok, kiemelten is az opponensem által említett emberi és polgári szabadságjogok, illetve a rabszolga-felszabadítással összefüggő történések. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat 1776-os elfogadása után az egyenlőség eszménye mind jobban kiteljesedett, és napjainkig meghatározó módon jelen van világunkban.³ A XVIII-XIX. század fordulóján legelőször a rabszolga-kereskedelem, majd (a legtöbb államban csak jóval később) a rabszolgaság felszámolása lett a cél (a folyamat fontos állomásai voltak az 1814-es párizsi szerződés, az 1884-1885-ös berlini és az 1890-es brüsszeli konferencia). A XIX. század elejétől az 1861-es orosz reformokig az európai országokban végbement a jobbágyfelszabadítás. Ezekhez, magának a társadalomnak az alapvető átalakulásához szervesen hozzákapcsolódott a nőemancipáció, és ezt, ha nem is egy egységes fejezetben, de fragmentáltan, egyes résztémákhoz kapcsolódóan értekezésemben több helyen is leírtam (pl. a 114-115., 153-154., 317. és 340. oldalon). Németh András és munkatársai, tanítványai elmúlt években elvégzett, az életreform-mozgalmakkal, reformpedagógiákkal kapcsolatos hazai és nemzetközi kutatásai továbbá arra is rávilágítottak, hogy a női jogkiterjesztés folyamatai, lépései ezekkel hogyan kapcsolódtak össze. Az életreform-mozgalmak leánynevelésre gyakorolt hatásait értekezésemben leginkább a testkultúra és a

---

³ L. erről részletesen: Hahner Péter: Megújuló társadalom: a polgárság történelmi szerepe. *Rubicon*, 2011/3-4. sz.

ruhaviselet szempontjából jelenítettem meg (223., 280., 443-444. o.), de készséggel belátom, hogy ennél sokkal több lehetőség is adott kutatásaim bővítéséhez.

Az értekezés *magyarországi nőnevelés-történettel* foglalkozó fejezeteihez Kelemen Elemér és Mann Miklós professzor urak fűztek több helyen kiegészítő megjegyzéseket, és ajánlottak újabb, az ismereteimet elmélyítő szakirodalmat, amit ez úton is nagy tisztelettel megköszönök. Kelemen Elemér elsősorban az intézményesült leánynevelés történetéhez kapcsolódóan tett néhány észrevételt. Felhívta a figyelmemet Luther leányiskoláztatással kapcsolatos nézeteire, amelyekről értekezésemben valóban csak áttételesen ejtettem szót, de természetesen elismerem, hogy ezeknek meghatározó hatásuk volt a protestáns neveléspolitikák, ezeken belül a leánynevelés alakulására. Az értekezésemben foglaltak kiegészítéseként ehhez a résztémához újraolvastam Szelényi Ödön *A magyar evangélikus nevelés története* című munkáját (Pozsony, 1917.), melynek nőnevelésről írott, 9. fejezete a lutheri nőideálról is szól. Jóllehet, miként azt *A nőnevelés évezredei* című (Gondolat, Budapest, 2006.) monográfiájában Pukánszky Béla is kiemelte, Luther egységes nőnevelési koncepciót nem alkotott, mégis számos írásában adott ahhoz gyakorlati útmutatót. Lányiskolák létesítésével kapcsolatos hatását Fináczy Ernő is részletesen kifejtette *A renaissancekori nevelés története* című művében (Budapest, 1919.), miként ezt értekezésem 68. oldalán, a 398. jegyzethez kapcsolódóan, műve nyomán röviden összefoglaltam. Luther leánynevelésre, női életvitelre vonatkozó sokrétű hatását számos, kutatásaim során feltárt hazai forrás is bizonyítja, például a protestáns leányiskolák értesítőiben lévő írások, vagy a korabeli iskolákban használt tankönyvek olvasmányai. Szeretném megjegyezni, hogy miközben ehhez, a Kelemen Elemér által felvetett témához a válaszomat készítettem, viszonylag hosszabb időt szenteltem az újabban már digitális formában is elérhető, két újkori hazai protestáns lap, a *Dunántúli Protestáns Egyházi Lap* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* leánynevelést érintő cikkanyaga átvizsgálásának. Ezekben a lapokban a lutheri nőnevelési eszményekről nem sok érdemleges részletet találtam, ám áttételesen mégis lényeges inspirációt kaptam az ezzel összefüggő további kutatásokhoz. A cikkeket elolvasva ugyanis feltűnt számomra, hogy milyen sok kritika és vita kapott sajtónyilvánosságot a XIX. században a katolikus és protestáns (leány)nevelés eszményeit és gyakorlati megvalósulását illetően, többek között épp Luther nézetei vonatkozásában. (Csupán egyetlen példa a sok közül: a *Dunántúli Protestáns Egyházi Lap A nőnevelés kérdéséhez* című, 1891-ben született cikkének (május 10. II. évf./ 19. sz. 298-301. o.) második részében a szerző, Seregély Dezső hosszas kritikai elemzés alá vont egy, a katolikus leány-középiskolákban akkortájt használt

egyház történeti tankönyvet, külön kiemelve annak Luthert és nevelési nézeteit illető negatív tartalmát.)

Kelemen Elemér opponensi bírálatában kitért arra is, hogy az I. és II. Ratio educationis, illetve az „álmosdi Ratio” mellett nagyobb figyelmet érdemelne az 1806-ban kiadott evangélikus *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria* is, hiszen – amint írja – főként „ez utóbbi rendelkezések határozták meg az autonóm protestáns iskolaügy 19. századi hazai történetét”. Véleményével teljesen tudok azonosulni, és többek között Szelényi Ödön már említett, 1917-es neveléstörténeti munkájából, valamint Kardos József egy 1998-as, *Schedius Lajos a felvilágosult szellem embere* című előadásának szerkesztett változatából, illetve Terray Barnabás egyik, még 1970-ben megjelent tanulmányából próbáltam tájékozódni erről, az iskolák egységes rendezésére törekvő, Schedius Lajos és Lovich Ádám által készített tantervről és iskolareform-tervezetről, melynek a leányiskolákról szóló része is volt. Bár az evangélikus egyetemes gyűlés támogatása ellenére sem tudott ez a *Systema* általánossá válni, Kardos József szerint nagy hatással volt az evangélikus tanterv 1837-es és 1842-es korrekciójára. A lánynevelés története szempontjából fontos volna azoknak a korabeli kritikáknak az összegyűjtése és elemzése is, amelyek Schedius Lajos tantervével kapcsolatosan a nőnevelés szempontjából megfogalmazódtak. Ezek közül egyre, a Folnesics Lajos budai iskolaigazgató által megfogalmazottra utalt ma már nehezen hozzáférhető művében, a *Schedius Lajos mint német-magyar kultúrközvetítő* című könyvben Doromby Karola (Budapest, 1933.)⁴

Opponensi véleményében Kelemen Elemér megjegyezte még, hogy az 1843-ban született, az 1839-40. évi országgyűlés Bezerédj István elnökletével kiküldött választmányához kapcsolható javaslat (eredeti címével *A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata*) nagy hatással volt a későbbi szabályozási gyakorlatra. Ennek lánynevelésre vonatkozó 2. szakaszát értekezésemben valóban nem mutattam be részletesen, röviden azonban írtam annak jelentőségéről (295. o.). Szeretném e helyen megjegyezni, hogy Bajkó Mátyás neveléstörténesszel, akinek ezt a törvénytervezetet precíz elemzéssel bemutató, 1970-es munkájára bírálatában opponensem utalt, az 1980-as '90-es évek fordulóján volt alkalmam többször is személyesen beszélgetni, ráadásul többnyire éppen erről az 1843-as dokumentumról. 1992-es kisdoktori szigorlatomnak részben ez (tágabban a tankötelezettség kiterjesztésének hazai története) volt ugyanis az egyik kiemelt témája, ám akkor nem a

---

⁴ Doromby Karola könyvéből ezt a részletet Mikonya György is felidézte *A történelem tanítása és a felhasznált tankönyvek a felekezeti iskolákban* című írásában. (In: *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban*. Neveléstörténeti Füzetek 19., OPKM, Budapest, 2002, 113-128. o.)

nőnevelés miatt, hanem az 1848-as Eötvös-féle törvényjavaslat előzményeként tanulmányoztam a forrásról írt elemzéseket, Bajkó Mátyás említett tanulmánya mellett a Kármán Mór 1906-11-ben megjelent, *Közoktatásügyi tanulmányok* című műve 1. és 2. kötetében lévő szövegeket is. Szeretném még kiemelni, hogy Bezerédj István nőpártoló, korát megelőző gondolkodásmódjára egy másik, nem oktatáspolitikai természetű adatot is felidéztem az értekezésemben: azt a tényt, hogy amikor a reformkori Magyarországon felmerült a nők szavazati jogának a megadása, például 1843-ban, amikor Beöthy Ödön, Bihar megye követe javasolta, hogy a nemesi származású nők is kapják meg ezt a politikai jogot, akkor tolnai követként Bezerédj István – más követársai ellenzésével szemben – ezt kifejezetten támogatta.

Hasonló módon megköszönöm azt, hogy Kelemen Elemér felhívta a figyelmemet arra, hogy az 1845-ös tanodai szabályzat előírásainál elmulasztottam annak hangsúlyozását, hogy azok csak a katolikus iskolákra vonatkoztak; továbbá rámutatott arra, hogy a polgári iskolák említésénél valóban kimaradt Simon Gyula 1979-es könyvének említése; illetve, hogy kiemelte: érdemes volna megjegyezni, milyen is volt a népiskolák fenntartók szerinti megoszlása a századvégen. Ez utóbbira vonatkozóan értekezésemben Mészáros István egyik munkájára hagyatkozva közöltem ugyan adatokat (299. o., 1763. jegyzet), ám nem tartottam lényegesnek, hogy ezzel kapcsolatosan precízebb adatelemzést végezzek. A Kelemen Elemér által jelzett tendenciákról – a községi és állami népiskolák számának dualizmus kori folyamatos növekedéséről – azonban sok adatot ismerek, azoknak a korabeli történeti Baranya megyében való alakulását fentebb már említett egyetemi doktori értekezésem⁵ elkészítése előtt részletesen is áttekintettem, egyik legfőbb szakirodalomként Szita László *A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában*⁶ című tanulmányát használva. Erről a témáról az opponensem, Kelemen Elemér maga is készített kiváló, és nagyon precíz áttekintést a *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában (1868-1918)* című könyvében (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 161-162. o.), amely mű számomra már jó két évtizeddel ezelőtt baranyai kutatásaim legfőbb kiindulópontja, inspirálója és mintája volt.

Mann Miklós opponensi bírálatában szinte ennél az időpillanatnál, a XIX. század utolsó évtizedének a történéseit számba véve kezdi segítő szándékú megjegyzéseinek, kiegészítő gondolatainak a leírását, melyeket nagy tisztelettel köszönök, és értekezésem

---

⁵ *A történeti Baranya megye római katolikus iskoláiügye 1868-1918 között. (Különös tekintettel a római katolikus elemi iskolák és tanítóik helyzetére)* 1-2. JPTE, Pécs, 1992. (egyetemi doktori értekezés, kézirat)

⁶ *Baranyai Helytörténetírás*, Pécs, 1980. 445-495. o.

továbbgondolásához mindenképpen szeretnék felhasználni. Különösen köszönöm saját kutatási eredményeinek szíves közlése mellett az olyan, családi emlékek közzétételét, mint amilyen például édesanyja visszaemlékezése volt a tanár Teleki Pálra. Ugyanilyen fontos számomra, hogy Mann Miklós Wlassics Gyulával és Trefort Ágostonnal foglalkozó, azok nőnevelési politikájára is kiterjedő saját kutatásai több olyan részletére is utalt opponensi bírálatában, amelyek különösen amiatt fontosak, hogy ezeknek a nagyon jelentős minisztereknek a munkásságát árnyaltan, és semmiképpen ne egyoldalúan láthassuk és láttassuk. Trefort Ágostonról én magam is úgy gondolom, hogy a hazai nőképzés kifejezett pártolója volt, erre vonatkozóan értekezésemben több részlet is található: a 271. oldalon idéztem például Trefort 1864-ben, a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjában* közölt cikke központi, akkoriban kifejezetten előremutatónak számító gondolatát: „...alig van társadalmi funkció, melynek teljesítésére a nő képes nem volna...”, továbbá kiemeltem több, a polgári, az ipari lányiskolákkal és tanítónőképzőkkel kapcsolatosan az 1870-es években tett intézkedését (320., 323., 326. o.), és külön is méltattam a bábaképzés fejlesztéséről szóló, 1875-ös, valamint az elemi iskolai, lányokra is vonatkozó, testi nevelésről szóló, 1877-es rendeletét (329. és 428. o.). Hugonnai Vilma más kutatók (például Ladányi Andor és Nagyné Szegvári Katalin, illetve Madarász Erzsébet, Katona Ibolya) által már többször feldolgozott életútját és oklevél-honosítási ügyét értekezésemben nem mutattam be részletesen, csupán röviden utaltam az ezzel kapcsolatos szakirodalmakra (pl. a 345., 347-348. oldalon), illetve az 1897-es sikeres oklevél-honosítás tényére (348. o.).

Mann Miklós Wlassics Gyulával kapcsolatos kutatásait ismerem, és nagyra tartom. Az általa idézett, az egykori miniszter munkájára utaló nagyon fontos kutatási adat, hogy az egyetemek nők előtti megnyitásáról szóló javaslatban Wlassics azt terjesztette fel Bécsbe, hogy valamennyi világi kar és a Műegyetem is fogadja be az érettségizett nőket. Ezt értekezésemben én magam is kiemeltem a 348. oldalon, jelezve, hogy nem a miniszteren múltott tehát, hogy a 65719/1895. számú rendeletében végül csak az uralkodó által engedélyezett „szűkített” változat valósult meg, és utaltam arra is, hogy az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső még ezzel a szűkített változattal sem tudott azonosulni. Opponensemmel egyetértek abban, hogy értekezésem egyetemi nyitásról szóló alfejezetében érdemes lett volna több más, abban szereplő női név mellett feltétlenül megemlítenem dr. Steinberger Sarolta nevét is, aki 1900 novemberében Budapesten először szerzett úgy nőként orvosi diplomát, hogy (Hugonnai Vilmától eltérően) egyetemi tanulmányait is mindvégig itthon végezte. Ennek az 1875-ben született hölgynek a nevére éppen Burucs Kornélia opponensem által említett 1995-ös kronológiájában figyeltem fel, sajnálatos, hogy a neve

végül mégis kimaradt az értekezéséből, ezt egy átdolgozás során mindenképpen pótolni fogom. Szeretném még dr. Steinberger Saroltával kapcsolatosan megemlíteni, hogy egy írásműve miatt akár őt magát is tarthatjuk a nőnevelés kutatójának, *A Nő és a társadalom* című folyóiratban ugyanis egy neveléstörténész-szemmel nézve is értékes, két részes cikket közölt *Az orvosnők történetéből* címmel (1909/1-2. sz.). Ez számomra egyértelműen jelzi, hogy tisztában volt saját (első női) diplomája jelentőségével, és fontosnak tartotta annak összefoglalását, hogy öelötte kik voltak azok a nők, akik saját történeti koruk minden nehézségével számolva, mégis tanultak és tudományos értelemben sokra vitték.

Mann Miklós bírálatában aláhúzta, hogy milyen fontos kutatási terület a leánytanulók származásának a vizsgálata, és a diplomás nők XX. századi életpályájának nyomon követése. Ezzel teljesen egyetértek, és az opponensem által külön is említett Pukánszky Béla és Bíró Zsuzsanna Hanna munkássága mellett az elmúlt években kiemelten figyeltem az értekezésemben is több helyen (pl.: 299-300. o., 308-315. o., 323-327. o. és 336. o.) idézett Karády Viktor, Nagy Péter Tibor, Müller Ildikó e fontos tématerülettel kapcsolatos, példaértékű és nemzetközi szinten is visszhangot kiváltó feltáró és elemző munkájára. (Szeretném még kiemelni, hogy a pécsi neveléstudományi doktori képzés keretei között az elmúlt években szintén több hallgató állította kutatásai középpontjába a dualizmus kori egyetemi és leány-középfiskolai hallgatónők származási adatainak a vizsgálatát, így abszolút egyetértek Mann Miklós azon megállapításával, hogy ez „mostanában divatos kutatási terület”. Saját pécsi témavezetettjeim közül például a kereskedelmi szakoktatásról értekezését 2015-ben megvédő Nagy Adrienn, a tanítónők képzésével is foglalkozó Takács Zsuzsanna Mária, a baranyai református leányiskolák történetéről szóló értekezése megvédése előtt álló Ács Marianna, az iparoktatásról gazdag statisztikai adatokat is felszínre hozó Vörös Katalin, vagy Pálmai Dóra, aki a századfordulós kolozsvári és budapesti forrásanyagok között éppen a legelső hazai egyetemi hallgatónők életrajzi adatait igyekszik a lehető legteljesebb módon feltárni. Műveikre értekezésemben több helyen is utaltam.)

Végezetül szeretném megköszönni, hogy bírálataik utolsó bekezdésében opponenseim mindhárman azt összegezték, hogy értekezésem új tudományos eredményekkel járult hozzá tudományterületem, a neveléstörténet fejlődéséhez. Ez a véleményük nagyon fontos megerősítés számomra, és nagyon nagy erőt ad kutatói munkám folytatásához. Ezt az értekezést ugyanis semmiképpen nem végpontként, hanem szakmai pályám egyik állomásaként készítettem el, a kutatás további folytatását illető határozott célokkal.

Tisztelt Opponenseim! Remélem, hogy a bírálataikban foglalt valamennyi megjegyzésükre, kritikájukra és javaslatukra sikerült kitérni és elfogadható módon felelni összegző módon megfogalmazott válaszomban. Ennek zárásaként szeretném ismételtlen megköszönni a munkájukat, azt, hogy az értekezésemet összességében pozitívnak értékelték, és észrevételeiket, pontosításaikat jól láthatóan segítő szándékkal fogalmazták meg. Bírálataik kétségkívül nagy segítségemre lesznek kutatásaim további folytatása, értekezésem esetleges publikálása során, hiszen olyan további szakirodalmakra és szempontokra hívták fel a figyelmemet, amelyek ismereteimet tovább mélyíthetik. Megtisztelő figyelmüket megköszönve, nagy tisztelettel kérem, hogy fogadják el a válaszomat!

Ambrus Attila Józsefné Kéri Katalin

Pécs, 2016. június 10.